

Inledning

DET HÄR ÄR EN BOK OM BREV. De är riktade till en person, författaren Selma Lagerlöf, och de kommer från tusentals avsändare under knappt 50 års tid, åren 1891–1940. Detta faktum ger dem en egendomlig status som historiska dokument, där modernitetens stora teman lämnar sina tydliga spår, men också som personliga bekännelser, koncentrerade på det egna livet och på det specifika ärendet till mottagaren. Breven är intima, individuella och allmängiltiga på en gång. Tillsammans berättar de både den stora berättelsen om ett Sverige före andra världskriget, om välfärdsstaten, och många mindre, om individerna i detta samhälle. Adressaten Selma Lagerlöf tilldelas olika roller av brevskrivarna; hon blir en projektionsyta för människors tankar, drömmar, behov och åsikter. Tonen i breven spänner från sakligt affärsmässig, över tacksam, till känslösam och förtvivlad.

Brev har i historisk tid tillskrivits många funktioner – som bärare av en kvinnlig kultur, som en litterär semi-offentlig arena, som ett litterärt grepp i romaner och som en viktig didaktisk och retorisk genre.¹ Brevet är paradoxalt nog samtidigt en förmedlare av autenticitet och en retoriskt hårt styrd genre. När den digitala kulturens förlust av det handskrivna brevet regelmässigt sörjs idag glömmar vi ofta hur efemärt det handskrivna brevet var. Vanligen är det bara den individ som har förtjänat en plats i historien som har fått sina brev bevarade och arkiverade. Arkivens historia är och förblir alltid en om förlust.² Frågan om vad som räknas som ett arkiv – vilka texter som är värda att bevaras, vilka minnen som är värda att återberättas – är ständigt aktuell.

Dessa frågor är högst relevanta när det gäller allmänhetens brev till kända författare. Brev är ett konventionellt arkivmaterial, men det är främst brev från

historiskt bemärkta personer som används i forskningen. Typfallet är brev från kända personer eller brevväxlingar mellan kända historiska personer. Detta beror i många fall på att det kan vara svårt att lokalisera och samla brev till och från okända adressater, men också på att breven ofta går förlorade med tiden. En utgåva och en kommentar till en brevväxling mellan två kända författare, såsom Per Rydén *Verner och Oscar. En kärlekshistoria* (2006) om brevväxlingen mellan Verner von Heidenstam och Oscar Levertin, avspeglar både vilka brev som blir bevarade och vilka minnen som anses vara historiskt viktiga.³ Det handlar oftare om män än om kvinnor, mer frekvent om eliten än arbetarklassen och positionen på parnassen har också sin betydelse. En brevväxling som Levertins och Heidenstams ger rikligt med information om hur dåtidens litterära fält navigerades. Alternativt står de biografiska aspekterna i centrum, som i brevväxlingarna *God dag, mitt barn! Berättelsen om August Strindberg, Harriet Bosse och deras dotter Anne-Marie* (2002) eller *Mammas Selma. Selma Lagerlöfs brev till modern* (1998).⁴

Brev från okända personer utan släktskap, yrkesrelation eller vänskap till en författare uppmärksammas alltså sällan. Det är också svårt att veta hur många brev av detta slag som skrevs, eftersom de flesta författare inte sparade dem. Men det gjorde Selma Lagerlöf. Även om breven från allmänheten till Lagerlöf inte beaktats av forskningen har de sin givna plats i arkivet, där författarkollegan Oscar Levertins brev ligger sida vid sida med ett från arbetarhustrun Märta Levén.⁵

I denna bok undersöks dessa brev från allmänheten: de som tydligt formulerar en läsning av Lagerlöfs verk och de som på olika sätt förhåller sig till hennes olika författarroller såväl som de som berättar brevskrivarens egen livshistoria. Syftet är att undersöka vilken roll litteraturen och författaren kunde spela i människors liv under denna tid, från Lagerlöfs debut 1891 till hennes död 1940. Bokens övergripande frågeställningar är: vad berättar breven om hur litteraturen användes – om läsningens när, var, hur och varför – och vad säger materialet om den bild brevskrivarna hade av Selma Lagerlöf? Dessa två övergripande frågeställningar går genom bokens alla kapitel.

Ett centralt begrepp här är ”läspraktiker”. Med detta begrepp vill vi understryka att läsning i denna studie inte ska uppfattas som något teoretiskt eller abstrakt, utan som handlingar utförda av individer i historisk tid. Begreppet används i bred bemärkelse: de läsare som i breven inte ger uttryck för en artikulerad läsning av ett namngivet verk kan ändå sägas vara en del av

en läspraktik.⁶ Medan frågorna om läspraktiker och läsarnas föreställningar om Lagerlöf är genomgående för hela boken har de enskilda kapitlen olika fokus och berör olika underfrågor. I kapitel 1 placeras studien i ett läs- och brevhistoriskt forskningssammanhang och olika brevanledningar och sätt att formulera sig retoriskt diskuteras. I kapitel 2 undersöker vi frågan om hur den offentliga bilden av Selma Lagerlöf samspelar med läsarnas uppfattningar av henne och hennes verk. Kapitel 3 behandlar breven om ekonomisk hjälp. Hur använde brevskrivarna sin sårbarhet i argumentationen för att få hjälp? Vilken roll spelade läsningen av hennes litterära verk – som i högsta grad skildrade utsatta människor och miljöer – och vilken betydelse hade uppfattningen om hennes person? Kapitel 4 undersöker hur breven skildrar vardaglig läsning, vilka tolkningsramar brevskrivarna använder i sina läsningar och vilka känslor de beskriver i relation till litteraturen. Kapitel 5 ställer frågan om hur folk och nation används som tolkningsramar till Lagerlöfs texter. Kapitel 6 ägnas åt breven om skola och utbildning. Hur beskriver lärare att de använder Lagerlöfs verk i undervisning och vad säger breven om olika pedagogiska förnyelseprojekt? Slutligen tar sig kapitel 7 an frågan om vad Selma Lagerlöf svarade sina läsare.

Denna brevsamling är ett oerhört rikt material som kan belysas ur en mängd perspektiv och det skulle gå att ta fasta på många andra teman och frågeställningar än dem som boken diskuterar – språkhistoriska, mentalitetshistoriska, etnologiska. Ambitionen i samtliga kapitel har varit att betrakta materialet ur läshistoriskt perspektiv, men också att placera det i relevanta historiska sammanhang.

Brevsamlingen

Vid sidan av de offentliga avtrycken av Selma Lagerlöfs popularitet är det just i breven från allmänheten som det går att få en tydlig bild av hennes särskilda ställning. Till henne skrev människor i alla upptänkliga ärenden – för att få hjälp, råd, rekommendationer, en bok till skänks eller för att berätta om sina upplevelser i livet och av hennes litterära verk. I många fall kombineras flera ämnen och ärenden. Över 40 000 av breven till Lagerlöf är bevarade och arkiveras på Kungliga biblioteket i Stockholm.⁷ Samlingen utgör ett unikt kulturarv. På grund av läs- och kristendomsundervisning i hushållen (husförhör) var läskunnigheten hög i Sverige redan innan den allmänna folkskolan

infördes 1842.⁸ Breven kommer därför inte bara från en bildad elit. De cirka 17 000 avsändarna är män och kvinnor i skilda åldrar, från stad och land, olika nationer och från alla samhällsskikt.⁹ Forskningen har redan i hög grad behandlat breven från släkt, vänner, kolleger och olika berömdheter. Merparten av materialet härrör dock från en stor allmänhet som inte har förmått väcka forskarnas intresse.

Ett undantag är forskning om barnbreven. Stina Palmborg skriver om ett urval av barnbrev i utgåvan *Nils Holgersson flyger över världen* (1958). Även Maria Ulfgard tar sig an barnbreven i *Nils Holgersson tur & retur. Barnens brev till Selma Lagerlöf* (2022).¹⁰ Fastän barnbreven förstås har sina särpräglade drag kan de också ge ledtrådar till relationen mellan Selma Lagerlöf och hennes publik. Palmborg citerar nioåriga Chrissie Heyman som skriver till Lagerlöf och frågar om vad för slags hund Gösta Berlings Tankred är. Lagerlöf svarar: ”Kära Chrissie Heyman. Tankred är en stor hund”.¹¹ Selma Lagerlöf är visserligen viktig och berömd, men också tillgänglig och tillräckligt folklig för att inte avskräcka.

Denna studie utgår ifrån breven från en svenskspråkig allmänhet under 49 år, från 1891 till 1940. Perioden omfattar Lagerlöfs första tid som publicerad författare och pågår fram till hennes död. Merparten av brevmaterialet härrör dock från 1900-talet, då hon etablerade sig för en bredare allmänhet som en känd författare. Samlingens storlek är anmärkningsvärd, men materialet är också mycket heterogent. Antalet brev från män och kvinnor är någorlunda jämnt fördelat. Brevskrivare av alla åldrar och samhällsskikt finns representerade och den geografiska spridningen är stor. De skriver alltså om allt möjligt: de ber om råd, tackar, skickar presenter, hyllar, ber om autografer och fotografier. Dessutom vill många brevskrivare diskutera politik, men också religion, utbildning och bildning. Ofta ber de om hjälp på olika sätt, allra mest frekvent om pengar – de ekonomiskt utsatta brevskrivarna är många – men det är också vanligt att be författaren att läsa och kommentera egna litterära alster.

Det är svårt att veta vilka andra författare under samma tid som mottog brev från allmänheten i lika stor omfattning som Selma Lagerlöf, om det alls finns några sådana exempel. På Kungliga biblioteket är det bara Astrid Lindgrens samling som kan mäta sig med – och till och med överstiger – antalet i Selma Lagerlöfs.¹² Urval av Lagerlöfs egna brev har publicerats i flera volymer av Ying Toijer-Nilsson. Framför allt är det breven till livskamraterna Sophie Elkan, *Du lär mig att bli fri* (1992), och Valborg Olander, *En riktig*

författarhustru (2006), som uppmärksammats.¹³ Lena Carlsson har tagit ett bredare grepp och utgett de fullständiga korrespondenserna mellan Selma Lagerlöf och hennes väninnor i Landskrona, Anna Oom och Elise Malmros, i volymerna *Selma, Anna och Elise* (2009–2010). Dessa brevväxlingar bildar tillsammans ett slags kollektivbiografi som också har stor kulturhistorisk bredd.¹⁴ Att det finns ett ökat intresse för att inkludera både avsändare och mottagare visar också Torbjörn Sjökvists *Kära syster. Jag tyckes hafva otur i allt. Om Johan Lagerlöf och hans syster Selma* (2010) och utgåvan av Elkans brev till Lagerlöf, *Jag har en plats. Sophie Elkans liv genom brev till Selma Lagerlöf* (2014).¹⁵ Men fortfarande är utgångspunkten författaren, hennes familje- och vänskapsrelationer.

Breven från allmänheten har ibland blivit föremål för lustiga anekdoter, som att Selma Lagerlöf lät öppna en egen postfilial på Mårbacka för att kunna hantera alla brev. Ofta har de beskrivits som en börda för författaren – alla förfrågningar, alla ”tiggarbrev”, alla inbjudningar. Det finns skäl att undra över hur stor Lagerlöfs litterära produktion hade varit om hon inte brytt sig om allmänhetens brev. Många besvarades, det framgår av alla brevskrivare som tackar för svaret, pengarna eller autografen som författaren skickat. Ofta var det dock Valborg Olander som svarade på uppdrag av Lagerlöf. Men anteckningar av författarens hand på kuvertet eller brevet är relativt vanliga och ofta innehåller kommentaren en instruktion om hur Olander ska svara: ”Svara inte”, ”Ge 10 kr”, ”Goda ord”, ”Är denne man galen?”¹⁶

Selma Lagerlöf ville också själv att breven skulle sparas. I enlighet med hennes testamente deponerades brevsamlingen tillsammans med manuskripten på Kungliga biblioteket. Hon visste att en del brev innehöll känslig information och därför begränsades samlingens tillgänglighet. I punkt IX i testamentet från 1933 stipulerades att breven ”förseglas med villkor att de icke får öppnas förrän femtio (50) år efter min död och att brev, som härröra från då levande personer, allt fortfarande icke få hållas tillgängliga för allmänheten och forskare, förrän brevskrivaren avlidit”.¹⁷ Troligen ville författaren främst skydda de personer hon kände, men breven till henne från okända personer är ofta påfallande privata och brevskrivarna ber inte sällan om sekretess. Att Lagerlöf sparade breven tyder på att hon såg ett värde i dem. 1916 skriver hon till väninnan Elise Malmros angående hennes gamla dagböcker:

Det var roligt det du skrev om de gamla dagböckerna, som du samlar och genomgår. Jag tror också, att det är mycket bra, att göra ett utdrag av det intressantaste för vanligt folk. Men bränn ändå inte det, som du har genomgått. De verkliga äkta uttrycken ha ett sådant stort värde för den, som intresserar sig för dylikt. Varje rad gammal skrift av det allra enklaste innehåll kan ha sitt intresse ur språkhistorisk synpunkt. Det är så roligt att få veta inte blott *vad* de som levat före oss tänkte på, utan också *hur* de tänkte och uttryckte sig.¹⁸

Den sista meningen skulle lika gärna kunna beskriva breven: de visar vad de som levat före oss tänkte på, men även hur de tänkte och uttryckte sig.

Selma Lagerlöf dog den 16 mars 1940. Kort efter hennes död begav sig Nils Afzelius, andre bibliotekarie på Kungliga biblioteket och ansvarig för handskriftsavdelningen, till Mårbacka för att samla och systematisera författarens litterära kvarlåtenskap till ljudet av eldgivning på andra sidan norska gränsen. Det var en närmast övermäktig uppgift: "Överallt vällde det fram nya buntar, nya askar, nya lårar med brev som måste sorteras, nya manuskript. Mer än 20 lårar gick åt att förvara allt detta i."¹⁹ Vid övertagandet var materialet ordnat i paket med olika titlar: "Svenskt, Tyskt etc", "Dyrgripar", "Släkt och vänner", "Hjälpsökande", "Hjälpbehövande", "Uppdrag, Bidrag".²⁰

På grund av materialets omfång katalogiserade inte Afzelius allt. Brev från okända personer och autografsamlare i Sverige och Tyskland separerades från resten av breven, tillsammans med "ur innehållets synpunkt ointressanta gratulationer". Afzelius betraktade uppenbarligen brev från allmänheten som värdefulla, men han bedömde inte att alla var lika intressanta. Han var dock tydlig med att han insåg brevens betydelse som historiska dokument:

Samlingen som helhet är ytterst intressant, inte bara för den inblick den ger i författarinnans verksamhet som privat välgörare. Den ger också en föreställning om de sociala och ekonomiska förhållandena i Sverige och utlandet (särskilt Tyskland) under en lång följd av år. Man får också en föreställning om det svenska folkets skrivvanor i de breda lagren, och det är fråga om något liknande material finns i vårt land.²¹

Brevvolymer i Selma Lagerlöfs samling på Kungl. biblioteket.

Formellt överlämnades breven till Kungliga biblioteket i december 1950.²² Afzelius klassifikationer övergavs och hela samlingen sorterades i bokstavsordning. Breven är monterade i stora pärmar på så kallat japanpapper. De klistrades in på *recto*-sidan på varje uppslag och numrerades med blyerts. Till varje pärm finns ett maskinskrivet index, där alla brevskrivare namnlistas, samt avsändarorten.

När samlingen blev tillgänglig 1990, 50 år efter Selma Lagerlöfs död, framhöll chefen för handskriftsavdelningen att det var den största samlingen av

brev på Kungliga biblioteket och troligen i hela landet. Riksbibliotekarien Birgit Antonsson betonade att det bara är undantagsvis som så stora brevsamlingar är så väl katalogiserade vid tillgängliggörandet.²³ Idag är breven sökbara på avsändare genom Riksarkivets söktjänst.²⁴ De uppgifter som går att få fram är avsändare, årtal, antal brev per brevskrivare och nation, men för information om brevens innehåll är man fortfarande hänvisad till pärnarna på Kungliga biblioteket. Numera erbjuder biblioteket även en förbättrad tillgång till Selma Lagerlöfs samling genom Arken, en digital söktjänst för utvalda arkiv och enskilda samlingar. Där har vissa brevsviter lyfts ut och förtecknats på avsändare, exempelvis närstående till Lagerlöf, samt danska, norska, finska och isländska brevskrivare.²⁵

Urval och avgränsningar

Att forska på ett handskrivet material av denna omfattning, där varje brev i alfabetisk ordning är inklistrat i pärmar, innebär vissa metodiska och praktiska problem. Hur ska vi få reda på vad allmänheten skrev exempelvis efter Lagerlöfs Nobelpris? För att hitta alla brev från 1909 måste en mängd pärmar beställas fram och relevanta avsändare letas upp. Och hur ska någon överhuvudtaget kunna hitta de brev från 1909 (och början av 1910, eftersom Nobelpriset utdelas i december) som berör just Nobelpriset? I en samling på cirka 40 000 brev kan detta tyckas vara en omöjlig uppgift. Nils Afzelius måste känt detsamma på sin tid, men lyckades ändå lägga en solid grund för kommande forskargenerationer genom att tillvarata och organisera materialet samt författa en bibliografi över Lagerlöfs tryckta texter.²⁶ Att breven är inklistrade i pärmar försvårar också möjligheten att ta arbetskopior. Men trots att forskaren alltså ställs inför ett tungt arkivarbete (både i fysisk och intellektuell bemärkelse) och svåra metodiska avvägningar, är det ett alltför intressant material för att lämnas orört.

Vi fick tillåtelse av Kungliga biblioteket att med digitalkamera ta arbetskopior av breven. För att detta skulle bli genomförbart var vi tvungna att göra ett urval. Vår första begränsning var som framgått att koncentrera oss på breven från allmänheten, det vill säga personer som Selma Lagerlöf inte var släkt med och inte hade vänskaps- eller affärsrelationer till och som inte vid brevskrivningstillfället var offentliga personer. Vi sorterade också bort rena affärsbrev, såsom räkningar.

Efter att vi avgränsat materialet återstod mer än halva samlingen. Vi tvingades därför även att från vårt urval exkludera utlandsbrev, utom dem som är skrivna på svenska. Selma Lagerlöf översattes till många språk under sin livstid och fick otaliga brev från publiken utomlands, i synnerhet från Tyskland. Dessa brev är förstås intressanta källor för forskning om översättning och reception utomlands, och har av denna orsak använts mer flitigt av forskare.²⁷ Den internationella delen av brevsamlingen är så omfattande att den skulle kräva en självständig undersökning. Detta gäller inte minst breven från Tyskland, som alltså utgör en mycket stor del av samlingen. Men här finns också brev från många andra europeiska länder och ett omfattande material från USA, framför allt från svenskättlingar. Brev skrivna på svenska från USA och Europa har inkluderats i de fall de bedömts viktiga för särskilda brevkategorier.

Barnbrev har heller inte inkluderats. Dessa brev förtjänar liksom de internationella breven uppmärksamhet i sin egen rätt, inte minst för att de kräver reflektioner om barns skrivande och litteracitet under den aktuella perioden. Underskrifter och hälsningar från barn förekommer i brev skrivna av lärare, och då har de inneslutits i vårt material.

Då även denna avgränsning gjorts bestod urvalet av cirka 22 000 brevsidor. Alla dessa brev har vi av naturliga skäl inte kunnat läsa lika noggrant. Men de är genomlästa, de har fått metadata i vår projektdatabas i form av avsändare, år, avsändarort och nyckelord. Om avsändaren är man, kvinna, organisation eller okänd har också markerats. Nyckelorden syftar till att fånga det huvudsakliga ärendet i brevet, exempelvis "Ekonomisk hjälp", "Gratulation" eller "Föredrag". Också aspekter av breven som är läshistoriskt viktiga gjordes sökbara, som "Högläsning", "Radio" eller vilka av Lagerlöfs texter som nämns i breven. Andra nyckelord som snarare rör författarrollen är "Kvinnorörelsen", "Nobelpriset" och "Mecenat".

Fastän de sökbara nyckelorden är långt ifrån heltäckande, är en fördel med den databas som byggts upp att det går att ta fram exempelvis vilka år brevskrivarna nämner *Nils Holgersson*, vilka år Lagerlöf fick flest böner om ekonomisk hjälp, och hur många kvinnor respektive män som skrev.²⁸ Mängden brev per år är i sig intressant – den följer i grova drag de viktiga händelserna i Lagerlöfs författarkarriär, men kanske ännu mer hur hon omskrevs i medierna. Höjdpunkterna är förstås Nobelpriset, jämna födelsedagar, premiärer av filmer och teaterföreställningar och ibland vissa reportage som omtalar hennes hjälpverksamhet.

Det säger sig självt att även med de avgränsningar som här gjorts, så kan denna bok omöjligen behandla annat än ett urval av aspekter som kan läggas på breven. Vi har här framför allt fokuserat på läshistoriska aspekter, och på att teckna de socialhistoriska sammanhang som behövs för att förstå dem. Men utifrån breven hade också ämnen som publicering, utgivning och översättning kunnat renodlas. Dessa är delvis inkluderade i kapitel 5, där en del förfrågningar om att publicera Lagerlöfs texter i läromedel har tagits med. Men på det stora hela bedömdes dessa perspektiv vara mer bokhistoriskt än läshistoriskt intressanta. I kapitel 6 berörs delvis brev om krig och mellankrigstiden, men brev från freds rörelsen har inte inkluderats. Fastän breven kan användas som källa både för att beskriva Lagerlöfs engagemang i freds rörelsen och kvinno rörelsen, är detta aspekter som snarare berör Lagerlöfs författarroll än läsarna och det finns redan forskning på ämnet.²⁹ Dessa teman berör dessutom mer begränsade delar av materialet, medan det är mycket vanligt att läsare använde folk och nation som en tolkningsram. Breven från emigranter är också en del av brevsamlingen som förtjänar en egen undersökning, men den faller till största delen utanför våra urvalskriterier, eftersom majoriteten av dem är skrivna på engelska.

Den kanske viktigaste aspekten av materialet som förtjänar mer fördjupade studier än vad som kan omfattas här, är breven som livsberättelser. Detta element finns med i majoriteten av alla brev och berörs därför i många olika delar av denna bok. Breven som bärare av livsberättelser skulle också vara ett mycket intressant material att studera i sig, men skulle då behöva något andra teoretiska perspektiv och metodiska val för att helt komma till sin rätt.

Breven i siffror

Detta är ingen kvantitativ studie, av den enkla anledningen att det är svårt att kvantifiera ett handskrivet material. Det är exempelvis omöjligt att svara på vilken brevanledning som är vanligast efter breven om ekonomisk hjälp, som är i påfallande majoritet. Alla brev måste läsas för att det huvudsakliga ärendet ska kunna avgöras, och ofta finns det flera olika i ett och samma brev: avsändaren ber om en autograf samtidigt som hen skickar egenförfattade dikter som hen vill ha hjälp att publicera; hen ber om ett lån och beskriver samtidigt sin läsning av Lagerlöfs verk. Några siffror kan dock vara relevanta för att ge en överblick över det urval denna studie bygger på. Som redan nämnts består ur-

valet av cirka 22 000 brevsidor.³⁰ Avsändarna är närmare 2 000 män och 3 000 kvinnor. Det finns också ett mindre antal brev (under 50) som är underskrivna av både män och kvinnor, oftast ett gift par. I drygt 30 fall har vi inte kunnat avgöra om brevskrivaren är en man eller en kvinna, då brevet är undertecknat med förnamnsinitial och det inte framgår av brevet vem avsändaren är.

För att få en överblick över brevens spridning över tid kan vi betrakta perioden i decennier. Under 1890-talet var breven från allmänheten fortfarande få – som mest tio per år för alla år utom 1898, då urvalet innehåller ett tjugotal brev, många av dem kommentarer till *Antikrists mirakler* som utom 1897. Andra brev från detta år är förfrågningar om översättningar och att få publicera Lagerlöf i olika sammanhang. Den bild breven från 1898 ger stämmer väl med de övriga åren under decenniet. Bland dessa finns kommentarer till hennes ditintills publicerade verk (framför allt *Gösta Berlings saga*) och mer affärs-mässiga brev om publicering eller översättningar. Men redan 1899 kommer det första brevet från en arbetssökande som vill få följa med som hjälpreda vid Lagerlöfs resa till Jerusalem samma år.³¹

Under perioden 1900 till och med 1909 ökar breven från allmänheten dramatiskt, från ett tiotal brev 1900 till cirka 270 brev 1909. Det låter kanske inte så mycket om man slår ut dem på ett år, men dessa brev var ju bara en del av brevsörden, som därutöver bestod av brev från vänner och bekanta samt rena affärs- och förlagsbrev. Nya anledningar att skriva brev tillkom också under denna period. Det märks att Lagerlöf blivit en mer etablerad författare. Brevskrivarna vänder sig till henne som en författare att bjuda in till olika sammanhang och som kunde låna sitt namn för att stödja olika intressen. Hon tilltalas också i egenskap av litterär maktfaktor som kunde hjälpa andra att själva etablera sig som författare. 1902 kommer även de första förfrågningarna om autografer och om att få ett foto av den beundrade författaren, vilket säkert har att göra med Lagerlöfs framgång med *Jerusalem* som kom ut i två delar 1901–02. Även läsarbreven handlar under detta decennium mycket om *Jerusalem*. Antalet brev ökar kontinuerligt under perioden och toppen nåddes förstas det år Lagerlöf tilldelades Nobelpriset, 1909. Det är av förklarliga skäl också under detta år som breven om ekonomisk hjälp börjar inkomma i högre utsträckning, ofta med direkt hänvisning till Nobelpriset. Även 1908, då Lagerlöf firade sin 50-årsdag, var brevsörden riklig och under detta år dominerade förstas lyckönskningarna på födelsedagen, men de kombineras ofta med kommentarer om hennes verk, i synnerhet *Nils Holgersson* som utkom i två delar 1906–07.

Under nästa decennium, 1910–19, är det 1910 som utgör en tydlig höjdpunkt när det gäller antal brev. Under detta år kvarstod effekten från Nobelpriset året innan och antalet brev är större 1910 än 1909, nästan 400 stycken. Det är tydligt i breven från 1909 och 1910 att Lagerlöf nu är en känd och uppburen författare. Brevanledningarna varierar stort, från gratulationer och önskemål om foto och autograf till kommentarer av hennes verk, förfrågningar om engagemang i välgörenhet och publicering av hennes texter i föreningstidskrifter, liksom inbjudningar som föredragshållare. Under dessa år blir också breven från personer som själva vill bli författare fler och det börjar komma brev från läsare som vill föreslå passande romanämnen för henne, ofta hämtade ur egna erfarenheter eller den egna släktens öden. Många skriver även för att be om böcker. En tydlig tendens under 1910 är också att de internationella breven blir fler, fastän endast utlandsbrev på svenska inkluderats i vår undersökning. Inte någon gång under 1910-talet kom lika många brev som under 1910, även om effekten av Nobelpriset i viss mån höll i sig också 1911. Först 1928, i samband med Lagerlöfs 70-årsdag överträffades 1910 års höga antal brev. Från det året finns det över 400 brev. Även då utgörs en stor del av gratulationer, ofta kombinerande med andra anledningar att skriva, såsom uttryckt beundran för Lagerlöfs verk eller böner om ekonomisk hjälp.

Det absoluta rekordet för alla år nåddes 1933 med över 600 brev. Det var året för författarens 75-årsdag och även då var gratulationerna otaliga. Men det finns också några andra intressanta mönster. I många av breven från 1933 hänvisar brevskrivarna till att de hört Lagerlöf i radio. Högläsning var viktigt i anslutning till Lagerlöfs författarskap, framhåller Louise Vinge.³² Lagerlöf utvecklades redan tidigt under sin författarkarriär till en skicklig högläsare och under 1933 hördes hon ofta i radio.³³ Under det året tilldrog sig också en mer ovanlig radiohändelse. Selma Lagerlöf höll talet ”Vädjan till Amerika”, som sändes på engelska i USA 12 februari 1933.³⁴ Hennes framförande gav upphov till ovanligt många brev från emigrerade svenskar som hört talet och ville skriva och berätta om hur Lagerlöf väckt deras minnen av Sverige. En annan händelse som präglade detta år var författarens stöd till judiska flyktingar genom publikationen ”Skriften på jordgolvet”, som nämns återkommande i breven från 1933. (För läsarnas reaktioner på denna text, se kapitel 5, ”Hela folkets kära vän’ – nationella läspraktiker”.) Liksom under 1930-talet i övrigt är också många brev från 1933 böner om ekonomisk hjälp. Många hänvisar till artiklar de läst om Lagerlöfs givmildhet i veckotidningar, exempelvis *Husmodern*.

Även 1934 och 1935 är år med stor brevskörd, runt 450 år 1935 och något färre 1934. Den artikel i *Husmodern* 1935 om att Lagerlöf hjälpte människor i nöd ger relativt stort utslag i brevskörden detta år. Ungefär tolv procent av breven innehåller explicita hänvisningar till artikeln.³⁵ I övrigt finns en stor bredd av ämnen. En stor del är beundrabrev och de kommenterar många olika texter i Lagerlöfs författarskap. Här syns alltså en skillnad mot de tidiga decennierna, där det snarare finns en tendens att kommentera det som just kommit ut. Detta har troligen både att göra med att författaren vid denna tid redan skrivit sina sista större verk – *Dagbok för Selma Ottilia Lagerlöf* utkom 1932 – och att Bonniers gett ut samlingsverket *Selma Lagerlöfs skrifter* 1933, där många av hennes tidigare verk ingick.³⁶ Breven på svenska från utlandet är fortsatt många. Under detta år, liksom kommande, är en orolig omvärld också närvarande i breven, som under detta decennium är betydligt mer politiska än tidigare (se vidare kapitel 6).

1938 är det sista år då en tydlig ökning av brev är synlig, och liksom 1933 är detta kopplat till en bemärkelsedag, nämligen författarens 80-årsdag. Åren före och efter 1938 var brevskörden runt hälften av detta – den topp som var synlig 1933–36 har alltså klingat av något. Breven från 1938 är dock betydligt färre än de från 1933 och 1928, cirka 350 stycken. Gratulationerna dominerar, liksom olika typer av hyllningar. Det finns inte lika många brev om ekonomisk hjälp eller brev med längre livsberättelser. Utmärkande för 1938 års brev är dock att många berör kriget och det är också under senare delen av detta decennium som en ny typ av böner om hjälp dyker upp, nämligen förfrågningar om Selma Lagerlöf kan hjälpa flyktingar från Tyskland.

De verk av Lagerlöf som oftast omnämns i breven är *Gösta Berlings saga* (1891) och *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* (1906–07). De nämns båda av över 1 000 avsändare, när det gäller *Gösta Berlings saga* är antalet närmare 2 000 och för *Nils Holgersson* närmar det sig 1 500.

Som Lagerlöfs debutroman fanns *Gösta Berlings saga* närvarande för läsarna under hela perioden 1891–1940, och den har av detta skäl ett helt annat genomslag än hennes senare romaner, exempelvis *Bannlyst* (1918) eller *Charlotte Löwensköld* (1925). Men detta är inte hela förklaringen. *Gösta Berlings saga* var också den roman som etablerade Lagerlöf som författare och bidrog till att skapa bilden av henne som en värmäländsk sagoberätterska. Jämför man med Lagerlöfs andra verk efter debuten, *Osynliga länkar* (1894) och *Antikrists mirakler* (1897), nämns också dessa texter av många läsare i samband med

publiceringen, men de har inte på samma sätt ett genomslag i breven över tid som *Gösta Berlings saga*.

Nils Holgersson lästes i skolorna och många av breven som nämner detta verk är från lärare, skolklasser, föräldrar som läser för sina barn eller vuxna som minns hur de läst den som barn. Liksom *Gösta Berlings saga* är den alltså aktuell under lång tid. *Jerusalem* (1901–02) nämns av ungefär hälften så många brevskrivare som *Nils Holgersson*. Det är främst under de första decennierna av 1900-talet som *Jerusalem* är aktuell, men då gör den desto större avtryck i breven och nämns av över 600 brevskrivare i urvalet. Om alltså *Gösta Berlings saga* tillsammans med *Nils Holgersson* utgör det övre skiktet, och *Jerusalem* följer därpå, kan vi också urskilja ett tredje skikt som inkluderar *En herrgårdssägen* (1899), *Kristuslegender* (1904) och *Kejsarn av Portugallien* (1914) – tre verk som nämns av ungefär lika många brevskrivare, mellan 200 och 250. Dessa tre titlar är exempel på verk som kom i många nya upplagor fram tills samlingen *Skrifter* kom ut på Bonniers 1933.³⁷ Även *Herr Arnes penningar* (1904) hade ett sådant publiceringsmönster, men den nämns bara av drygt hälften så många brevskrivare som *En herrgårdssägen*.

Författarens roller

I Göran Tunströms roman *Juloratoriet* (1983) spelar Selma Lagerlöf en viktig roll, både som en av alla invånarna i Sunne och som en imaginär gestalt. ”Nattens Selma” kör sina hästar i samma brusande färd som i *Gösta Berlings saga* och har möjligen djävulen att tacka för sin förmåga att trollbinda läsarna. ”Dagens Selma” vill inte bli störd. Hon är en offentlig person och ”mitt inne i en bok”.³⁸ Men i Tunströms *Sunne* är hon inte bara en mytomspunnen berömdhet, utan också en verklig person som handlar i köpingen som alla andra.

I breven till Selma Lagerlöf från allmänheten är alla dessa sidor närvarande. Hon är en celebritet som blir föremål för beundrabrev och personkult, en diktardrottning som trollbinder sina läsare. Men hon är också i någon mening en medmänniska att vända sig till med sina bekymmer. Lagerlöf är därtill en mäktig person i det litterära livet, som många författare *in spe* tillskriver för att få hjälp med att publicera texter eller för att få en kritisk läsning eller uppmuntrande ord. I en scen i *Juloratoriet* erkänner Selma Lagerlöf att hon bara läst en bråkdel av alla böcker i sin bokhylla:

Det finns för många författare. Och alla skickar de sina böcker till mig. Några tackar bara, men andra vill ha utlåtanden eller ett förord, några kommer med manuskript, som de vill ha hjälp med att förlägga. Men jag orkar inte. Jag är gammal och gud vet om jag överhuvudtaget har något omdöme om andras skrifter.³⁹

Många olika offentliga roller sammanstrålar i Selma Lagerlöfs författaridentitet. Utöver författare var hon såsom ledamot av Svenska Akademien, Samfundet de Nio, olika prisnämnder med mera också en person med stort inflytande i det litterära fältet och till denna "Selma Lagerlöf" vänder sig brevskrivarna ibland. I breven avspeglas rollen som litterär ämbetsman, med plikter och uppdrag som inkräktade på den litterära produktionen.

Men den "Selma Lagerlöf" som tilltalas i majoriteten av breven är den rika och goda författare som har förståelse för människor i nöd. Diktardrottningen och ämbetskvinnan blev av olika skäl också närmast en social institution som man kunde vända sig till i en tid som saknade sociala skyddsnät. Vad var det som lockade brevskrivare att be Selma Lagerlöf om hjälp och inte till exempel Verner von Heidenstam? Författarens *ethos* som moralisk, socialt ansvarstagande och god är förstås tydligt kopplat till hennes kön. Hon framstår i breven som en "samhällsmoder", kanske i högre grad än Ellen Key som var den som lanserade begreppet. (För en mer utförlig diskussion om detta, se kapitel 2.)

Eftersom Selma Lagerlöf var en offentlig person under större delen av sitt författarliv, är det omöjligt att skilja mellan hennes litterära texter och bilden av henne i breven från läsarna. Alberto Manguel skriver i *En historia om läsning* att en läsning av Walt Whitman alltid också innefattar Walt Whitman själv – den Whitman som var "född på Long Island [,] tyckte om att läsa äventyrsböcker och tog sig unga älskare från storstaden".⁴⁰ Selma Lagerlöfs biografi blev med tiden välkänd för allmänheten. Hon framträdde, mer eller mindre pliktskyldigt, i otaliga offentliga sammanhang: intervjuer, artiklar, enkäter i dagstidningar och tidskrifter, i radioprogram, hemma hos-reportage, i bioannonser och till och med i samtidens Läkerolreklam.⁴¹ 1934 kunde man i *Husmodern* läsa om när Selma Lagerlöf debuterade framför filmkameran i Europafilms kortfilm om Värmland och i den danska dagstidningen *Politiken* fick hon med självklarhet inta rollen som "Sveriges Digterdrottning".⁴² Både breven och Lagerlöfs offentliga framträdanden vittnar om en författare med stora kontaktytor mot sin publik. Hennes biografi var välkänd genom att hon

omskrevs och framträdde i så många olika medier. Många visste att hon arbetat som lärarinna, att hon var från Värmland och att hon förlorat och senare återvunnit sitt barndomshem. Både Lagerlöfs biografi och brevskrivarens självbiografi tar stor plats i breven.

Bokens uppläggning

Brevmaterialets karaktär gör att det är svårt att skapa en enhetlig berättelse om mönster och generella drag. Men för att breven ska kunna betraktas ur läshistoriskt perspektiv måste de kunna läsas som något mer än bara personliga uttåg. För att ge de individuella historier breven uttrycker en historisk kontext har vi försökt fånga frekventa mönster i materialet och låtit dem strukturera bokens uppläggning. Det innebär också att olika historiska sammanhang framträder i bokens olika delar, samt att olika teorier aktualiseras i relation till olika brevkategorier, såsom brev om ekonomisk hjälp och läsarbrev. Som nämnts tidigare blir också olika frågeställningar aktuella i de olika kapitlen.

I kapitel 1, ”Läsning och brevskrivning i historien”, placeras denna studie inom den läshistoriska forskningen och de teoretiska utgångspunkterna formuleras. Där fördjupas resonemanget om metod och om olika möjligheter och svårigheter förknippade med breven som läshistorisk källa. Kapitlet syftar till att knyta an till brevforskning och att ge en övergripande bild av brevmaterialet, med inriktning på olika brevanledningar, olika brevroller och retoriska skrivsätt. Brevens materialitet, hur sättet att skriva förändras över tid, samt hur olika retoriska mönster kan urskiljas diskuteras också i kapitlet.

Kapitel 2, ”Föreställningar om Lagerlöf – genombrottet, rollerna, berömmelsen”, handlar om skärningspunkten mellan liv och text och analyserar mot bakgrund av celebritetsforskning den offentliga bilden av Selma Lagerlöf och hur den förhöll sig till andra, samtida offentliga bilder av författare. Lagerlöfs offentliga författarroller präglar också breven i allt högre grad under hennes författarskap. Detta hör ihop med att hon blir alltmer närvarande i press och radio, något som direkt inverkar på innehållet i breven. Kapitlet undersöker hur de roller Lagerlöf själv intog i offentligheten och de bilder som förmedlades av henne i olika medier hade betydelse för de uppfattningar läsarna ger uttryck för och de tolkningsramar de skapar.

Den offentliga bilden av Lagerlöf är också starkt framträdande i de många breven från hjälpsökande som utforskas i kapitel 3, ”Breven om ekonomisk

hjälp”. Det är den i särklass största kategorin i brevsamlingen. Dessa brev kan innehålla mer uttrycklig läsarrespons, men motsvarar oftare den publika bild av Lagerlöf som brevskrivarna tillägnat sig genom exempelvis reportage, intervjuer, bilder i tidningar, veckopress och hennes verk. Breven från de hjälpsökande undersöks delvis mot bakgrund av en socialhistorisk kontext, men vi undersöker också hur läsarna använder sin sårbarhet i förhållande till sin kännedom om den uppburna författarens biografi för att förmå just henne att skänka pengar.

I kapitel 4, ”Läspraktiker” diskuteras de olika läspraktiker som manifesteras i läsarnas brev med stöd av bland annat postkritiska perspektiv på läsning hos exempelvis Toril Moi och Rita Felski. Fokus ligger på affektiv läsning, estetisk läsning, bildningsläsning och andaktsläsning. Estetiska och affektiva läspraktiker har i historien varit tydligt könskodade, men breven ger goda belägg för att mäns och kvinnors sätt att läsa inte var olika, däremot att deras tilltal och retorik kan skilja sig åt i breven, liksom deras ärenden.

I kapitel 5, ”Hela folkets kära vän’ – nationella läspraktiker”, utreds hur olika uppfattningar om hembygden, nationen och fosterlandet beskrivs samt hur dessa förändras över tid, särskilt beroende på betydelsefulla historiska händelser, unionsupplösningen 1905 och världskrigen. För att analysera tankar om nationell identitet som kommer till uttryck i breven används begreppen ”intern” och ”extern” nationalism, där den senare förstärks i relation till yttre hot mot nationen i samband med krigen. Även tankar om hemlandet i brev skrivna av svenskamerikaner diskuteras.

Kapitel 6, ”Sveriges största lärarinna’ – brev om utbildning och pedagogik” berör en relativt sammanhållen del av materialet, det från skolvärlden. Brevet från lärare är en stor kategori och kapitlet är en mikrohistoria med både läshistoriska och utbildningshistoriska aspekter. Inledningsvis diskuteras hur lärarinnan Lagerlöf blev en viktig del av hennes författarroll. Olika aspekter som framträder i brev som rör undervisning och läsning i skolan utforskas sedan: hur lärare vände sig till författaren i frågor om läromedel och pedagogik, brevens beskrivningar av hur *Nils Holgersson* användes i undervisningspraktiken, frågor om barns läsning i relation till andra medier, samt hur särskilt kvinnliga reforminriktade pedagoger såg Lagerlöf som en allierad i sociala och pedagogiska förnyelseprojekt.

Att Selma Lagerlöf svarade på breven från allmänheten står klart både genom tackbrev och genom kommentarer på kuvert och brev. Men det är inte

lätt att veta vad hon svarade eftersom dessa brev inte är samlade i något arkiv, utan ofta finns bevarade i mottagarens familjer, är förkomna eller cirkulerar på den antikvariska marknaden. Kapitel 7, "Selma Lagerlöf svarar", bygger på de brev som samlades in under projektet *Minnen av Selma Lagerlöf 2018*.⁴³ Genom det insamlade materialet diskuteras hur Lagerlöf förhöll sig till de okända personer som hörde av sig till henne i olika ärenden, i synnerhet till dem som ville att hon skulle stödja deras författardrömmar. I detta kapitel kan också breven till Selma Lagerlöf läggas bredvid hennes svar. Här står en etisk problematik i centrum, liksom hur Lagerlöf understödjer eller motsäger den offentliga bilden av sin författarpersona.

Det sista kapitlet sammanfattar de olika aspekterna av breven som framträtt, men framför allt ligger fokus på de läshistoriska slutsatserna. Mot bakgrund av de tidigare kapitlens analyser av läsarnas brev, diskuteras här brevets särskilda dialogiska sätt att beskriva läspraktiker och hur de således är intimt sammanbundna med brevets mottagare, det vill säga med brevskrivarens uppfattning om författaren.

Denna bok är till största delen nyskriven, men återvänder till, fördjupar och vidareutvecklar också idéer i ett antal artiklar som tidigare publicerats på engelska och svenska i olika typer av publikationer.⁴⁴ Det är vår ambition att den både ska kunna läsas som en helhet och att varje kapitel ska kunna läsas för sig. I det följande kapitlet diskuteras breven i dialog med tidigare forskning om brevskrivning och läshistoria. Även teoretiska utgångspunkter och metodiska val behandlas. För den läsare som inte främst är forskningsorienterad går det bra att hoppa över detta kapitel.